

HANNA GRZESZCZUK-BRENDEL
Politechnika Poznańska

Wokół pojęcia krajobrazu miejskiego – *Stadtlandschaft*

Znaczenie terminu „krajobraz miejski” jest przez współczesną urbanistykę definiowane w odniesieniu do całego miasta, ze skupieniem uwagi na miejskich obszarach peryferyjnych, które powstały na bazie silnych tendencji odśrodkowych. Zachodzą tu często negatywne zjawiska, z *urban sprawl* na czele, oraz tworzą się nowe struktury społeczne i przestrzenne (Hesse, Schmitz 1998). Ale pojęcie „krajobrazu miejskiego” stosuje się też do dzielnic centralnych z ich ścisłą zabudową, współistniejącą z pustką terenów opuszczonych przez człowieka i wtórnie zajętych przez naturę. W ramach tego myślenia podejmowane są działania mające na celu zagospodarowanie istniejących i nowych terenów zieleni w mieście, ich ochronę i rewitalizację oraz rozwój nowych form, na przykład rolnictwa miejskiego¹.

Wśród wielu teoretyków i praktyków posługujących się tym terminem w zasadzie nie ujawnia się świadomość, że w okresie III Rzeszy był on jednym z głównych elementów doktryny nazistowskiej. Łączył się wówczas z teorią

1 Przykładem takiego rozumienia tej koncepcji jest decyzja Senatu Berlina, który w 2011 roku przyjął długofalową *Strategię Krajobrazu Miejskiego Berlina*, mającą na celu poprawę jakości życia w stolicy Niemiec, zob. strona www Berlina: <https://tinyurl.com/2p98d2su> [dostęp 1.03.2024]

i praktyką przekształcania miast zgodnie z porządkiem partyjnym oraz z dążeniami do germanizacji/nazyfikacji podbitych terenów.

Celem artykułu jest zarysowanie genezy i znaczenia idei krajobrazu miejskiego, która w okresie międzywojennym zyskiwała coraz większą popularność, a przez włączenie w obręb ideologii III Rzeszy została zdyskredytowana. Może to budzić wątpliwości, czy z takim „dziedzictwem”, nawet jeśli zapomnianym, należy stosować to pojęcie współcześnie. Ta kwestia została potraktowana jako rodzaj podsumowania, natomiast przydatność koncepcji krajobrazu miejskiego w obliczu przemian społecznych i wyzwań klimatycznych zasługuje na szerszą refleksję, wykraczającą poza zamierzone ramy artykułu.

Podstawy krajobrazu miejskiego (*Stadtlandschaft*) zostały opisane w odniesieniu do Poznania. Ze względu na jego powiązania z Niemcami, jest on traktowany jako studium przypadku, główny punkt odniesienia przeprowadzonych analiz. Wynika to także z dotychczasowych badań autorki nad przemianami Poznania od przełomu XIX i XX wieku oraz nad architekturą i urbanistyką nazistowską. Rozpoznanie tematu było możliwe dzięki licznym kwerendom bibliotecznym i archiwalnym oraz uzyskaniu dostępu do prywatnych zbiorów. Wiele materiałów, szczególnie dotyczących kompozycji zieleni miejskiej, nie budziło do tej pory zainteresowania badaczy, co daje szansę na uchwycenie w kolejnych analizach interesujących powiązań między architekturą a krajobrazem w Poznaniu.

Początków pojęcia „krajobraz miejski” badacze poszukują w różnych epokach i u różnych autorów, stąd literatura przedmiotu jest niezwykle obszerna i obejmuje wiele dziedzin, poczynając od geografii, studiów kulturowych, filozofii czy urbanistyki. Historyczne pojęcie krajobrazu miejskiego przeanalizował jako jeden z pierwszych Werner Durth (Durth 1999: 45–64). Omówienie i obszerną literaturę dotyczącą różnych aspektów krajobrazu miejskiego można znaleźć w licznych publikacjach (Rewers 2010; Paszkowski 2011; Changing Places 2005; Madurowicz 2017; Ipsen 2006; Heiler 2013; Giseke, Spiegel 2007).

Choć idea krajobrazu miejskiego stawała się coraz bardziej popularna w okresie międzywojennym, jej początki można wiązać z inicjatywami z przełomu XIX i XX wieku, gdy pojawiła się świadomość, że „nowoczesne miasto wchodzi w związki z otaczającą naturą”. Jak informował „Berliner Magistrat Bericht 1861–1872”: „Obszary zabudowy i krajobraz przenikają się wzajemnie, tereny zielone wsuwają się w zwartą zabudowę, przeplatają się z osiedłami” w sposób odmienny niż w poprzednich epokach (Hegemann 2018: 324). Powiązanie miasta i wsi osadzonej w naturze zaproponował w 1898 roku Ebenezer Howard, przedstawiając koncepcję miasta-ogrodu, w którym zalety cywilizacji i natury pozwalały na stworzenie optymalnego społeczeństwa i środowiska

zyciowego. W publikacji *Garden Cities of Tomorrow* (Howard 1902, Czyżewski 2009), proponował on powstrzymanie nadmiernego wzrostu metropolii przez zakładanie wokół niej nowych miast o ustalonej liczbie mieszkańców. Między wszystkimi ośrodkami miejskimi rozciągały się zielone tereny pól, łąk i sadów. W centrum każdego miasta ozdobny główny plac z budynkami użyteczności publicznej miał formę parku, odchodzące ulice radialne oraz pierścieniowe były szerokimi alejami obsadzonymi drzewami, a przy każdym domu znajdował się prywatny ogród. Wprawdzie nigdzie nie powstały samodzielne miasta-ogrody, ale ogromną popularność zyskały przedmieścia-ogrody, na przykład Hampstead, Hellerau, Podkowa Leśna itp. (np. Czyżewski 2009; Sołtys, Krasucki 2009).

O ile koncepcja Howarda szybko zyskała ogólnoeuropejską popularność, to wiele projektów połączenia zieleni z miejską zabudową było znanych jedynie w wąskim kręgu fachowców. Zbliżenie miasta do otaczającej natury stało na przykład u podstaw planu rozwoju Madrytu, zaproponowanego przez Soria y Mattę w 1882 roku (*Ciudad Lineal* – miasto linearne). Miało się ono rozwijać wzdłuż linii komunikacyjnych, z przewagą wolnostojących budynków sąsiadujących z terenami zieleni, które rozdzielały też poszczególne osiedla. Podobnie jak u Howarda, rozwiązanie to miało zahamować odpływ ludności ze wsi do miasta, dzięki połączeniu miejskiego komfortu życia z kontaktem z naturą.

W Niemczech dużą popularność zyskała koncepcja Rudolfa Eberstadta, Bruno Möhringa i Richarda Petersena. Przedstawiona w konkursie na rozbudowę Berlina w 1910 roku (Wolf 1919: 84), miała urzeczywistniać „korzyści płynące z otwartych przestrzeni dla ludności i poprzez podstawowe założenia umożliwiać naturalny rozwój i projektowanie całego miasta” (Lohrberg 2001: 12). Uznaniem w Niemczech cieszył się też schemat idealnego miasta, przedstawiony przez Paula Wolfa w 1928 roku (Maul 1929: 513–514)², wykazujący pewne podobieństwa do *Stadtkrone* (korony miasta) Brunona Tauta. Wolf postulował zależność od krajobrazu dominant tworzonych przez monumentalną architekturę, uważając, że „kojąca zieleni”, szczególnie w dużym mieście, chroni przed „wielkomiejską melancholią” (Wolf 1929: 20, 62). Z centrum wychodziły radialne ulice, przecinające system pierścieni komunikacyjnych. Aleje rozszerzały się na zewnątrz, zyskując charakter szerokich założen zieleni, prowadzących do terenów rekreacyjnych poza zewnętrznym ringiem (Maul 1929: 513–514). Stanowił on zarazem granicę miasta, sąsiadującą z terenami przemysłowymi.

2 Projekt Paula Wolfa przedstawiony podczas wystawy *Die technische Stadt* w Dreźnie w 1928 roku został omówiony w: Maul, 1929, 513–514. Koncepcja Wolfa była zapewne inspirowana ideą *Stadtkrone* (Korony miasta) Brunona Tauta z 1919 roku.

Wymienione idee są jedynie wyrywkową prezentacją narastającej od połowy XIX wieku krytyki wielkiego miasta i świadczyły o rosnącej świadomości roli zieleni w miejskim otoczeniu oraz o budowaniu podstaw urbanistyki z uwzględnieniem związku miasta z krajobrazem, traktowanym jako „strukturalny element systemu osadniczego” (Wolf 1929: 513).

Szczególnie wyraźnie związki z koncepcją miasta-ogrodu widoczne są we Frankfurcie nad Menem w czasie, gdy funkcję miejskiego architekta i urbanisty pełnił tam Ernst May (1925–1930). Architekt wykorzystał tu swoje doświadczenia z pracy we Wrocławiu (1921–1925), gdzie opracował koncepcję osiedli satelitarnych (*Trabantenstadt*) w konkursie na rozbudowę Wrocławia, ogłoszonym w latach 1921–1922. W powiązaniu z miastem miał powstać pierścień mniejszych, samowystarczalnych jednostek mieszkaniowych, liczących od 50 do 100 tysięcy mieszkańców. Dobrze skomunikowane z centrum, miały zapewniać mieszkańcom dostęp do miejsc pracy, podstawowych usług i kultury. Funkcjonalistyczna narracja oraz rozwiązania architektoniczne Maya wprowadziły jego teorie w krąg modernizmu, co z kolei przyczyniło się do zagubienia inspiracji ideą miasta-ogrodu. Są one tym bardziej oczywiste, że Ernst May w latach 1910–1912 praktykował w Wielkiej Brytanii u Raymonda Unwina, współpracownika Howarda (Unwin 1922)³.

W odniesieniu do Frankfurtu w 1929 roku zapewne po raz pierwszy zostało użyte pojęcie *Stadtlandschaft* (krajobrazu miejskiego) (Düwel, Gutschow 2001: 122)⁴, w nawiązaniu do geografii krajobrazu. Tę dziedzinę nauki propagował Siegfried Passarge, który *Stadt-Landschaft* (sic!) (krajobraz miejski) przeciwstawiał krajobrazowi naturalnemu, ale też określał związki miasta i regionu. Stworzona przez niego teoria geografii rasowej (Passarge 1929) została przyjęta przez nazizm, a sam autor był zdeklarowanym zwolennikiem Hitlera.

W 1934 roku koncepcję *Stadtlandschaft* przedstawili Eugen Blanck i Wolfgang Bangert podczas Międzynarodowego Kongresu Architektury Nowoczesnej (CIAM), prezentując plany funkcjonalnej Kolonii w „naturalnym” powiązaniu z Niziną Kolońską (Blanck, Bangert 1934: 45–48). „W centrum krajobrazu miejskiego leży rozluźniona zabudowa Starego Miasta. Nowe obszary osadnicze ciągną się wzdłuż brzegów Renu, zaciśnionych zboczy wyżyny Vorgebirge i dolin Bergisches Land w głównych kierunkach dróg wylotowych” (Gutschow

3 May przetłumaczył też na niemiecki główne dzieło Raymona Unwina.

4 Autorzy podkreślają użycie łącznika w celu zaznaczenia przeciwieństwa między miastem a krajobrazem. Użycie pojęcia inni autorzy przypisują też na przykład ekonomście Ernstowi Wilhelmowi Eschmannowi, co oznacza, że ta koncepcja stawiała się coraz bardziej popularna – aczkolwiek w różnych dziedzinach mogła mieć nieco inne znaczenia.

2021: 300). Również w Polsce opracowywano plany powiązania rozwoju miasta z regionem, z najbardziej znaną *Warszawą funkcjonalną* autorstwa Jana Chmielewskiego i Szymona Syrkusa na czele. Została ona przedstawiona przez Helenę i Szymona Syrkusów na posiedzeniu organu CIAM – CIRPAC (Międzynarodowy Komitet Rozwiązywania Problemów w Architekturze Współczesnej) w 1934 roku (Chmielewski, Syrkus 1935; Piątek 2013).

Wymienione przykłady wskazują, że od lat dwudziestych XX wieku narażało się myślenie o mieście nie jako o odrębnym organizmie, ale funkcjonującym w powiązaniu z otaczającym krajobrazem i regionem. Wynikało to z ekspansji przestrzennej miast dążących do rozwoju gospodarczego, ale też do rozluźniania zabudowy w centrach metropolii. W tym nurcie mieści się koncepcja rozwoju Poznania, zaproponowana w 1930 roku przez Władysława Czarneckiego i Adama Wodzikę. Czarnecki bazował na ideach miasta koncentrycznego (por. Kodym-Kozaczko 2017), ale uwzględnienie realiów konkretnego miejsca oraz analizy jego elementów składowych znacząco wzbogaciły projekt. System pierścieniowo-klinowy scalał zielen w paśmie dawnych fortyfikacji zamienionych w bulwary z fragmentami naturalnego krajobrazu wzdłuż cieków wodnych: Warty i jej dopływów: Cybiny i Bogdanki (Kodym-Kozaczko 2017). Z tego połączenia wyłoniła się spójna radialno-promienista sieć krajobrazowa na bazie historycznych i topograficznych cech Poznania. Pozwalała ona na stopniowe przechodzenie terenów miejskich w przyrodnicze otoczenie. System zieleni miał być wolny od zabudowy i stanowić zaplecze rekreacyjno-sportowe dostępne dla mieszkańców każdej dzielnicy. Istniejące i projektowane w Poznaniu parki, zieleńce i tereny rekreacyjne miały zostać zintegrowane z głównymi klinami i pierścieniami.

To naturalne cechy krajobrazowe najbliższego regionu stanowiły w projekcie Czarneckiego punkt wyjścia dla określenia kierunków i sposobu ekspansji miasta. Tak więc priorytetem stał się nie tyle rozwój osadnictwa wzdłuż osi komunikacyjnych, co uznanie zieleni za podstawę systemu określającego sposób zabudowy. To odwrócenie perspektywy każe inaczej niż dotychczas oceniać propozycję Czarneckiego i zobaczyć w niej prekursorski potencjał. Rozwój miasta został wyznaczony nie tyle przez ciągi komunikacyjno-osadnicze (jak we wcześniejszych propozycjach), co przez ekspansję krajobrazu, który wniósł do wnętrza, zwracając się od szerokich klinów do ostrych wierzchołków w centrum miasta.

Nowatorstwo poznańskiego systemu pierścieniowo-radialnego staje się wyraźnie widoczne w kontekście planów rozwoju Poznania, tworzonych w czasie II wojny światowej, gdy miasto stało się stolicą wzorcowego Kraju Warty, włączonego do Rzeszy.

Pierwszy z nich, zaproponowany przez Walthera Bangerta już w początkach 1940 roku dla znacznie powiększonego obszaru Poznania, bazował na rozwiązaniach Czarneckiego i Wodiczki. Jednak niemiecki urbanista zmodyfikował układ pierścieniowy pod kątem sieci komunikacyjnej. Ringi, zaprojektowane w 1903 roku przez Josefa Stübgena na miejscu rozebranych fortyfikacji, zostały przedłużone na wschodni brzeg Warty, tworząc ramę komunikacyjną obiegającą śródmieście. Między nią a autostradą, będącą obwodnicą miasta, miały powstać liczne osiedla mieszkaniowe i tereny przemysłowe. Warta została potraktowana jako wodny trakt obsługujący przemysł i port rzeczny, straciła więc przewidzianą przez Czarneckiego dominującą funkcję rekreacyjną (Kodym-Kozaczko 2017: 196–207; Grzeszczuk-Brendel 2018). Zachowały ją jednak kliny zieleni wzdłuż Cybiny i Bogdanki, w których miały powstać ogródki działkowe i – częściowo zrealizowane – powiązane ze sobą sztuczne jeziora (Rusałka, Malta). Przestrzeń Poznania, odpowiadająca wymogom wzorcowego miasta „niemieckiego wschodu”, została zaplanowana według zasady „Ortsgruppe als Siedlungszelle” – jednostka sąsiedzka miała odzwierciedlać organizację partyjną (Grzeszczuk-Brendel 2018). Ta współzależność struktury przestrzennej z hierarchią partyjną, wyprowadzona od pojedynczego mieszkania i domu przez jednostkę sąsiedzka i osiedle, do oficjalnych dominant przestrzeni reprezentacyjnych, ujawniała się w projektach urbanistycznych⁵. Kontynuacją miejskiej hierarchii przestrzennej była struktura administracyjna w skali całego państwa, bowiem miała prezentować strukturę społeczeństwa zjednoczonego w jednej partii i w ramach jednej idei narodowego socjalizmu.

Ten hierarchiczny układ przestrzenno-administracyjny stał się podstawą koncepcji *Stadtlandschaft* – krajobrazu miejskiego⁶, propagowanej w czasach III Rzeszy i stosowanej na przykład przy określaniu podstaw rozwoju Hamburga przez zespół urbanistów pod kierunkiem Konstantego Gutschowa. Idea *Stadtlandschaft* miała zastosowanie głównie na włączonych do III Rzeszy terenach polskich i określała obowiązujące tutaj zasady planowania przestrzennego

5 „Die Untergliederung der städtischen Wohngebieten wird daher mit der Gliederung der politischen Organisation der Volksgemeinschaft in Zellen, Ortsgruppen und Kreise möglich weitgehend in Übereinstimmung zu bringen sein”. Te zasady zostały ogłoszone nieco później przez Heinricha Himmlera w: *Richtlinien für die Planung und Gestaltung der Städte in den eingegliederten deutschen Ostgebieten* z dnia 30.01.1942 r.

6 Przy omawianiu założeń krajobrazu miejskiego w czasach III Rzeszy świadomie stosując nazwę *Stadtlandschaft* dla podkreślenia jego specyfiki wynikającej z powiązania z ideologią nazistowską.

(Wortmann 1941)⁷. Jego celem było przywrócenie „jasnego porządku między miastem a rolnictwem” (Wortmann 1941: 16), zagubionego w XIX-wiecznych miastach przez ich chaotyczny rozwój. Uznawano, że doprowadziło to do negatywnych skutków społecznych, w tym najbardziej podkreślanego w ideologii nazistowskiej „wykorzenia” – utraty więzi z ziemią i zaniku poczucia wspólnoty. Miało to szczególne znaczenie przy „ponownym zasiedlaniu” (*Umwolung*) zdobytych terenów „nowego Wschodu” – po masowych wysiedleniach i eksterminacji dotychczasowych mieszkańców (Łuczak 1969).

Hans Bernhard Reichow w kolejnym planie rozwoju Poznania, najprawdopodobniej z 1942 roku, stosował zasadę „Ortsgruppe als Siedlungszelle” razem z ideą *Stadtlandschaft*, którą już wcześniej realizował w planach dla Szczecina (Bernhard 2008: 55–71; Sohn 2008). Jak pisał Wortmann:

Stadtlandschaft chce nowej, komórkowej budowy miasta świadomie opartej na politycznym rozczłonkowaniu naszego ludu, na myśli wspólnotowej i życiowych relacjach z krajobrazem. [...] Koncentracja domów jednorodzinnych, kamienic i zaplecza gospodarczego na ograniczonym obszarze jednostki mieszkaniowej rozrzeźbia rozległą przestrzeń Stadtlandschaft i umożliwia każdemu mieszkanie w bliskości natury. [...] Przestrzeń Stadtlandschaft obejmuje obszar bezpośredniego oddziaływania siły życiowej wspólnoty [...] W obrębie stworzonej w ten sposób całościowej przestrzeni życiowej musi być możliwy organiczny rozwój bez [konieczności] ciągłych przekształceń poszczególnych jednostek mieszkaniowych (Wortmann 1941: 16–17).

Chodziło więc o stworzenie niezmiennego porządku, dla którego punktem wyjścia był nie tyle otaczający krajobraz, co ujawniona w systemie osadniczym struktura partyjna. Znaczenie krajobrazu wynikało z ideologii gloryfikującej związek z ziemią jako wyznacznika wyższości rasowej Niemców. Sukces idei *Stadtlandschaft* można też wiązać z programową w propagandzie nazistowskiej negacją metropolii: wielkie miasta, wspierając indywidualizm, miałyby zagrażać wspólnocie, miejski styl życia wyniszczałby duszę, wyobcowanie z natury prowadziłoby do fizycznej degeneracji rasowej. Dzięki powiązaniu z krajobrazem następiałaby nobilitacja i legitymizacja miasta, które – mimo programowej krytyki – było niezbędnym elementem w hierarchicznej strukturze III Rzeszy.

7 Wilhelm Wortmann był jednym ze współpracowników Konstantego Gutschowa. Cytowany numer „Raumforschung und Raumordnung” był w całości poświęcony „zadaniom planowania przestrzennego na nowym Wschodzie”.

Świadczą o tym plany przebudowy Berlina/Germanii oraz rozbudowa miast „zasłużonych dla ruchu” z wielkimi centrami partyjno-administracyjnymi (*Gauforum*).

W omówieniu planu dla Poznania Reichow skupił się na rozlokowaniu na terenie całego miasta zakładów przemysłowych połączonych w koncentryczne grupy lub liniowe szeregi w powiązaniu z głównymi trasami komunikacyjnymi (Zakłady przemysłowe 2012: 241). Komórki przemysłowe sąsiadujące z jednostkami mieszkaniowymi miały być w organiczny sposób zintegrowane z krajobrazem:

zakłada się [...] jako oczywiste, że lokalizowanie dużych zakładów na wyizolowanych terenach zielonych, jako tzw. przemysłowe lokalizacje punktowe, będzie realizowane w taki sposób, by nie stanowiło zagrożenia dla kontekstu krajobrazowego (Zakłady przemysłowe 2012: 241).

Ale zielen miała też kamuflować przemysł i w ten sposób chronić przed atakami z powietrza (Zakłady przemysłowe 2012: 244). Poza wpisaniem w zielen, wszystkie powstające „komórki” nie mogły zagrażać chronionej sylwecie Starego Miasta i miały podporządkowywać się *Stadtkrone* (koronie miasta), czyli dominancie tworzonej przez *Gauhalle* – wielką halę zgromadzeń na Cytadeli (Grzeszczuk-Brendel 2011: 159–174).

Jako ciąg dalszy koncepcji *Stadtlandschaft* należy traktować powojenne publikacje Reichowa, na czele z *Organische Stadtbaukunst* (*Organiczne planowanie miasta*) z 1948 roku. Na stronie tytułowej autor umieścił rysunek poznańskiego *Stadtlandschaft* – bez pierwotnej swastyki w koronie miasta (Reichow 1948). Zmiana tytułu zwraca uwagę na ściśle związaną ze *Stadtlandschaft* ideę organiczności, która w nazizmie była powiązana z biologicznymi koncepcjami społeczeństwa rasowego. Jak pisał Reichow, „nowy wewnętrzny porządek [miasta] poszukuje z jednej strony powiązań między naturą, krajobrazem i domem-siedliskiem (Scholle), z drugiej ze wspólnotą” (Reichow 1948: 66)⁸. Powstający w ten sposób „organizm, działający na podobieństwo natury” nie polegałby na zróżnicowaniu, ale na „organicznej integracji i przyporządkowaniu wszystkich elementów oraz członków pierwotnemu życiu, jego przepływowi, zdrowym funkcjom i przejawom celowego krajobrazu miejskiego” (Reichow 1948: 68). Właściwy wybór terenów budowlanych miałby uwypuklać

8 Pojęcie *Scholle* znaczy coś więcej niż tylko dom jako miejsce zamieszkania, a wspólnota była jednym z głównych słów nazizmu – w imię wspólnoty dokonywano podbojów i eksterminacji „podludzi”.

charakter krajobrazu naturalnego, tworząc jasno uporządkowaną strukturę *Stadtlandschaft* (Reichow 1948: 72). Naturalne otoczenie określałoby porządek i formę organizmu miejskiego, ale całościowy kształt musiałby być efektem organicznego planowania miejskiego, symbiozą jego elementów składowych (Reichow 1948: 69–70).

Można widzieć propozycję Reichowa jako sprzeciw wobec modernistycznych, funkcjonalnych projektów odbudowy Niemiec, które dominowały po zakończeniu II wojny światowej, jednak połączenie takich określeń jak wspólnota, organiczność czy naturalny porządek przywołuje aparat pojęciowy charakterystyczny dla nazizmu. Jeśli „idea *Stadtlandschaft* jest przede wszystkim biologiczna i organiczna” (Reichow 1948: 68), to można uznać, że nastąpiła jedynie powierzchowna denazyfikacja języka. To zapewne tłumaczy, dlaczego idea *Stadtlandschaft* została zapomniana w okresie powojennym⁹.

Powrót do koncepcji krajobrazu miejskiego nastąpił po transformacji ustrojowej, bowiem wydawała się ona odpowiednia do rozwiązywania problemów miast po upadku NRD, z depopulacją i dekonstrukcją po zjednoczeniu Niemiec w 1990 roku. Szczególnie przydatne okazały się idee krajobrazu miejskiego dla kurczącego się miasta (*schrumpfende Stadt/shrinking city*). Nie wzrost miasta, ale jego kurczenie się i perforacja skłaniały do przekształcania dawnych peryferyjnych osiedli mieszkaniowych w tereny miejsko-agrarne. W Lipsku czy Berlinie na miejscu częściowo rozebranych bloków zakładano sady, lasy, pola, łąki i parki. Zaproszenie natury do miasta miało zmieniać pustkowia w zagospodarowane tereny użytkowe i poprawiać bezpieczeństwo oraz samopoczucie mieszkańców. Ponowna agraryzacja miała nie tylko zbliżyć naturę do miasta, ale też stanowić rezerwę dla jego ewentualnego rozwoju w przyszłości. Miasto stawało się dzięki temu odrębnym ekosystemem, z charakterystyczną florą i fauną, często bardziej zróżnicowaną niż monokulturowe uprawy rolne. Choć w wielu miastach, w tym właśnie w Lipsku i Berlinie, procesy kurczenia zostały przezwyciężone, to tendencja pozostała, obecnie przede wszystkim w mniejszych ośrodkach z nadreprezentacją starzejących się mieszkańców, określanych jako „miasta siwych głów”.

Koncepcja kurczącego się i dziurawego miasta powstała w czasie, kiedy szczególnie zainteresowanie budziły tereny peryferyjne jako obszary, które rozplynęły się „pomędzy” – wsią i miastem. Tak zwane międzymiasto (*Zwischenstadt*)

9 Świadczy o tym brak szerszych opracowań tego zagadnienia i analizy nazistowskich związków *Stadtlandschaft* ze współczesną teorią miasta i krajobrazu. Dziękuję Volkerowi Zieglerowi za tę wskazówkę. Na uwagę zasługuje powiązanie idei *Stadtlandschaft* z miastem podporządkowanym komunikacji samochodowej, na co znaczący wpływ miał Hans Bernrad Reichow, jeden z protagonistów tej idei w III Rzeszy.

(Sieverts 1998), charakteryzuje się „umiastowaniem” krajobrazu i „ukrajobrazowaniem” miasta na terenach peryferyjnych, z dość chaotycznie przenikającymi się formami działalności człowieka. Są to przestrzenie, „gdzie miasto chętnie byłoby wsią, gdzie każdy [...] chce się otoczyć możliwie dużą ilością zieleni i są to obszary, gdzie każdy burmistrz szuka inwestorów, którzy postawią wieżowce lub chociaż dworzec z wieloma peronami” (Burkhardt 2006: 225). Tu także pojawia się koncepcja krajobrazu miejskiego jako przestrzeni stworzonej i zamieszkaanej przez człowieka, ale też wyobrażonej (Heiler 2013: 25). Ta refleksja zwraca uwagę na sposób odbioru miasta oraz krajobrazu, który staje się coraz bardziej istotną częścią miejskiej rzeczywistości.

Nazistowski *Stadtlandschaft* określał nie tyle relacje między miastem a naturą, co skupiał się na „naturalnym/organicznym” porządku, wyprowadzając go z biologicznych podstaw światopoglądu rasistowskiego i totalitarnej koncepcji wspólnoty. Jednak obecnie pojęcie krajobrazu miejskiego, pozbawione negatywnych skojarzeń, wyjątkowo trafnie charakteryzuje dążenia do powiązania miasta i natury, szczególnie w obrębie dużych aglomeracji, z uwzględnieniem wymogów ekologii i zasad zrównoważonego rozwoju. Odpowiada też przekonaniu, że miasto stało się już dawno „drugą naturą”, bowiem antropopresja spowodowała zanik opozycji natura-kultura.

| Bibliografia

- Bernhard Katja (2008), *„Zielone miasto portowe nad rzeką i morzem”. Urbanistyczna wizja Szczecina Hansa Bernharda Reichowa* („Grüne Hafenstadt über Strom und See”. *Eine städtebauliche Vision für Stettin von Hans Bernhard Reichow*), Materiały z Seminarium Naukowego Szczecińskiego Oddziału Stowarzyszenia Historyków Sztuki: *Sztuka XX wieku w Szczecinie i na Pomorzu Zachodnim. Przemiany i kontynuacje*, Szczecin 18–19 listopada 2005 (Materialien des wissenschaftlichen Seminars der Stettiner Abteilung des Verbandes der Kunsthistoriker: *Kunst des 20. Jahrhunderts in Stettin und Westpommern. Brüche und Kontinuitäten*, Stettin 18.-19. November 2005), wyd. Rafał Makoła, Maria Glińska, Muzeum Narodowe, Stowarzyszenie Historyków Sztuki Oddz. Szczecin, s. 55–71.
- Blanck Eugen, Bangert Wolfgang (1934), *Köln – ein städtebaulicher Versuch*, „Monatshefte für Baukunst und Städtebau”, nr 18, s. 45–48.
- Bund Deutscher Landschaftsarchitekten, wyd. (2005), *Spielräume / Changing Places. Zeitgenössische deutsche Landschaftsarchitektur / Contemporary German Landscape Architecture*, Birkhauser, Basel-Berlin-Boston.

- Burckhardt Lucius (2006), *Warum ist Landschaft schön? Die Spaziergangswissenschaft*, Martin Schmitz Verlag, Berlin.
- Chmielewski Jan, Syrkus Szymon (1935), *Warszawa funkcjonalna. Przyczynek do urbanizacji regionu warszawskiego*, Praesens, Warszawa.
- Czyżewski Adam (2009), *Trzewia Lewiatana. Miasta ogrody przyszłości i narodziny przedmieścia kulturalnego*, Muzeum Etnograficzne w Warszawie, Warszawa.
- Düwel Jörn, Gutschow Niels (2001), *Städtebau in Deutschland im 20. Jahrhundert: Ideen-Projekte-Akteure*, Vieweg+Teubner Verlag, Wiesbaden.
- Giseke Undine, Spiegel Erica (2007), *Stadtlichtungen, Irritationen, Perspektiven, Strategien*, Birkhäuser, Basel-Boston-Berlin.
- Grzeszczuk-Brendel Hanna (2011), *Na szczycie i u stóp Cytadeli. Korona miasta i ulica Szczęśliwowska*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 4, s. 159–174.
- Grzeszczuk-Brendel Hanna (2012), *Zakłady przemysłowe w krajobrazie Poznania w latach 40. XX wieku. Idee Hansa Bernharda Reichowa*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 3, s. 235–250.
- Grzeszczuk-Brendel Hanna (2018), *Mieszkanie w mieście. Poznań w kontekście europejskich reform mieszkaniowo-urbanistycznych*, Wydawnictwo Miejskie Poznań, Poznań.
- Gutschow Niels (2021), *Obsesja porządku. Niemieccy architekci planują w okupowanej Polsce 1939–1945*, wyd. Aleksandra Paradowska, Annika Wienert, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Hegemann Werner (2018), *Der Städtebau nach den Ergebnissen der Allgemeinen Städtebau-Ausstellung in Berlin, Nebst Einem Anhang, die Internationale Städtebau-Ausstellung in Düsseldorf: 600 Wiedergaben des Bilder-und Plan*, Bd. 2, Forgotten Books, London.
- Heiler Jörg (2013), *Gelebter Raum Stadtlandschaft. Taktiken für Interventionen an suburbanen Orten*, Transcript, Bielefeld.
- Hesse Markus, Schmitz Stefan (1998), *Orientierungen und Bewertungsfragen der Agglomerationsräume*, BBSR, Berlin-Bonn.
- Howard Ebenezer (1898), *To-Morrow: A Peaceful Path to Real Reform*, Swan Sonnenschein & Co., London.
- Howard Ebenezer (1902), *Garden Cities of To-Morrow*, Swan Sonnenschein & Co., London (tekst polski: Howard Ebenezer (2015), *Miasta-ogrody jutra*, Centrum Architektury, Instytut Kultury Miejskiej, Warszawa).
- Ipsen Detlev (2006), *Ort und Landschaft*, vs Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.
- Lohrberg Frank (2001), *Stadtnahe Landwirtschaft in der Stadt- und Freiraumplanung. Ideengeschichte, Kategorisierung von Konzepten und Hinweise für die zukünftige Planung*, Universität Stuttgart, Fakultät Architektur und Stadtplanung Institut für Landschaftsplanung und Ökologie, Stuttgart, s. 12.

- Łuczak Czesław (1969), *Wysiedlenia ludności polskiej na tzw. ziemiach wcielonych do Rzeszy, 1939–1945*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Madurowicz Mikołaj (2017), *Ciągłość miasta. Prolegomena*, WUW, Warszawa.
- Maul Alfred (1929), *Die Ideale Stadt*, „Die Baupolitik”, nr 11, s. 511–519.
- Passarge Siegfried (1929), *Das Judentum als landschaftskundlich-ethnologisches Problem*, J.F. Lehmann Verlag, München.
- Paszkowski Zbigniew (2011), *Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związki z urbanistyką współczesną*, Universitas, Kraków.
- Reichow Hans Bernhard (1948), *Organische Stadtbaukunst*, Georg Westermann, Braunschweig.
- Rewers Ewa, (2010), *Miasto w sztuce- sztuka miasta*, Universitas, Kraków.
- Sieverts Thomas (1998), *Zwischenstadt. Zwischen Ort und Welt, Raum und Zeit, Stadt und Land*, Vieweg, Braunschweig, Wiesbaden.
- SNU Denkanstöße: Stadtlandschaft – die Kulturlandschaft von Morgen? (9.01.2012), <https://tinyurl.com/yckdsemh> [dostęp 12.02.2024]
- Sohn Elke (2008), *Zum Begriff der Natur in Stadtkonzepten anhand der Beiträge von Hans Bernhard Reichow, Walter Schwagenscheidt und Hans Scharoun zum Wiederaufbau nach 1945*, LIT-Verlag, Münster.
- Sołys Maria, Krasucki Michał (2009), *Antoni Jawornicki 1886–1950. Architekt i urbanista*, Katalog wystawy w Oddziale Warszawskim SARP, Warszawa.
- Unwin Raymond (1922), *Grundlagen des Städtebaues*, Verlag Baumgärtel, Berlin.
- Wolf Paul (1919), *Städtebau. Das Formproblem in Vergangenheit und Zukunft*, Verlag Klinkhardt&Biermann, Leipzig.
- Wortmann Wilhelm (1941), *Der Gedanke der Stadtlandschaft*, „Raumforschung und Raumordnung”, nr 1.5, s. 15–17.

| Abstract

HANNA GRZESZCZUK-BRENDEL

Around the Concept of Urban Landscape: *Stadtlandschaft*

The urban landscape concept refers to the urban environment, integrally combining green areas and buildings. The origins of this way of thinking date back to the turn of the nineteenth and twentieth century, and in the interwar period it became increasingly common among urban planners. This idea gained particular importance during the Third Reich, defining the hierarchy of “organic” spatial planning, which is the main topic of this article. Nowadays, this concept—devoid

of its negative connotations—is becoming more and more important in relation to urban transformation and climate challenges.

Keywords: city, greenery system, nazification, organic structure, perforating the city

| Bio

Hanna Grzeszczuk-Brendel – prof. dr hab. na Wydziale Architektury Politechniki Poznańskiej. Historyczka sztuki po studiach w Instytucie Historii Sztuki UAM w Poznaniu, pracowała w Muzeum Sztuki w Łodzi. Jest członkinią ICOMOS, polsko-niemieckiej grupy roboczej historyków sztuki i konserwatorów.

Jej zainteresowania badawcze obejmują przemiany miasta europejskiego w XIX i XX wieku, architekturę i urbanistykę Poznania w kontekście kulturowym oraz aktualnie w największym stopniu problematykę architektury i planowania przestrzennego w okresie III Rzeszy. Najważniejsze publikacje: *Mieszkanie w mieście. Poznań w kontekście europejskich reform mieszkaniowo-urbanistycznych* (Poznań 2018), *Eine Stadt zum Leben. Städtebau und Wohnungsreform in Posen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts* (Oldenburg 2018), *Glass houses and glass architecture* (2011), *Private Memory in Public Space* (2022), *Ciało ludzkie – ciało ludu w przestrzeni nazistowskiej* (2020), *Third Reich architecture in Poznań and issues of interpretation* (Kraków 2021). Współkuratorka międzynarodowej wystawy *Poznań – Strasbourg. Od miasta rezydencjonalnego do współczesnego* (Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu) w ramach XXIII Międzynarodowego Kongresu Nauk Historycznych w 2022 roku. E-mail: hanna.grzeszczuk-brendel@put.poznan.pl

ORCID: 0000-0003-4467-8975